

Saidmukhtar S. OKILOV,
Candidate of Historical Sciences,
Docent of ICESCO Department of the
International Islamic Academy of Uzbekistan
A. Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: saidmukhtar@mail.ru

МОТУРИДИЯ ТАЪЛИМОТИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ МАТУРИДИЯ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF RESEARCH ON MATURIDIYYA: PROBLEMS AND SOLUTIONS

КИРИШ

Абу Мансур ал-Мотуридий (ваф. 944) илмий мероси ва мотуридия таълимоти тадқиқ этишда бугунги кунда дунё тадқиқотчилари томонидан турлича ёндашувлар кузатилади. Турк тадқиқотчилари мотуридия таълимоти ўрганишда холислик принципларига амал қиладилар ва ушбу таълимотни суннийлик эътиқоди (ортодоксал ислом) нинг ажралмас қисми сифатида эътироф этадилар. Бундай эътиборни биз турк тадқиқотчиларидан С. Кутлу, Б. Топалўғли, А. Ақ, М. Язичиўғли каби олимларнинг ишларида учратишимиз мумкин. Турк тадқиқотчилари Абу Мансур ал-Мотуридийга нисбатан Мовароуннаҳрда ханафий ақидасининг энг асосий реформатори сифатида қараганлар ва мотуридия таълимотига нисбатан холислик билан ёндашганлар. Уларнинг ишларида мотуридия таълимотига нисбатан академик тадқиқ билан бирга динийлик ҳам сезилиб туради. Буни уларнинг мотуридия таълимоти мўътазилия, хорижия, жабария, қадария каби таълимотлардан ҳимоя қилишдаги уринишларида кўриш мумкин.

Айрим турк тадқиқотчилари мотуридия таълимоти ўрганишда бир-бирига қарама қарши бўлган индуктив ва дедуктив услублардан фойдаланишган. Масалан, С. Кутлу мотуридия таълимотининг генезисини шубҳасиз Абу Ҳанифанинг ақидавий

қарашларига тақайди ва ўз тадқиқотларида дастлаб Абу Ҳанифа илмий мероси ва ханафий ақидаси ҳақида тўхталиб, кейин мотуридия таълимотини ёритишга ўтади. Бу ерда тадқиқотчи дедуктив метод орқали мотуридия таълимоти Абу Ҳанифа ақидавий қарашларининг умумий ҳосиласи сифатида эътироф этади (S. Kutlu, 2003).

Лекин турк тадқиқотчилари орасида мотуридия таълимотига индуктив ёндашиш ҳолатларини ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, айрим турк тадқиқотчилари мотуридия таълимотини ақоид илми эмас, балки фалсафа илмининг бир бўлаги сифатида тан олишади ва унинг мазмун-моҳиятини аниқ англаш учун, аввало фалсафа фанини билиш талаб этилишини таъкидлайдилар (Т. Ozdeş, 2020:110–112; К. Mavil, 2020:117–121; Н. Çağlayan, 2020:127–131;).

Бугунги кунда баъзи турк тадқиқотчилари мотуридия таълимоти таҳлил қилишда исломшунослик соҳасида ноанъанавий бўлган эмпирик методдан ҳам фойдаланмоқдалар. Уларнинг тадқиқотларида мотуридия таълимотига нисбатан бугунги кунда жамиятнинг ижтимоий тараққиёти талабларидан келиб чиқиб ёндашиш сезилиб туради (S. Kutlu, 2020:274–305; А. Duzgun, 2020:305–323).

Лекин юқоридаги мисоллардан қатъи назар, турк тадқиқотчиларининг аксарияти мотуридия таълимоти ўрганишда ретроспектив, яъни масалага тарихий ёндашиш ёки тарихийлик методига амал қилиб келмоқдалар, деб хулоса чиқариш мумкин.

АСОСИЙ ҚИСМ

Мотуридия таълимоти тадқиқ этишда ғарб шарқшуносларининг услуби туркларга нисбатан бироз бошқачароқ. Чунки ғарб олимлари ғайридин бўлгани учун уларнинг тадқиқотларида мавзуга тўлиқ академик ёндашув яққол намоён бўлади. Масалан, инглиз олими В. Маделунг мотуридия таълимоти тарихи ёки ханафий билан муҷриия, мотуридия билан ашъария ўртасидаги тафовутларни таҳлил қилишда қарама-қарши томонларга бир хил муносабатда ёндашганига гувоҳ бўламиз. Унинг мақолалари турк олимларидан фарқли равишда, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ёки Абу Мансур ал-Мотуридийни улуғлаш ёки устун қўйиш кайфиятидан йироқ (W. Madelung, 1971:109–168; W. Madelung, 2000:318–330; W. Madelung, 1982:32–39). Ғарб шарқшуносларидан М. Аллар, М. Бернанд, Р. Брансвиг, Ван Эсс, М. Гётц, Ё. Шахт кабиларнинг ишларида ҳам шундай ҳолат яққол сезилиб туради.

Аннотация: Мазкур мақолада Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридия таълимоти тадқиқ этишида замонамиз тадқиқотчиларининг қўллаётган методлари таҳлил қилинган. Бугунги кунда мотуридия таълимоти тадқиқ этишида турк, ғарб ва айрим араб тадқиқотчиларининг қўллаётган методларида хилма-хиллик мавжудлиги ва бунда турк тадқиқотчиларининг услублари дияққатга мойил экани таъкидланган.

Шунингдек, мақолада мотуридия таълимотига халиж олимларининг ёндашишларида ноҳолислик ва асоссиз танқидлар кўзга ташланиши икки араб олимнинг китобларидан мисоллар келтириш орқали таҳлил қилинган. Ушбу икки олим ўз тадқиқотларида мотуридия таълимотига нисбатан монополистик ва социометрик методларга таяниб, ноҳолис ёндашганлари очиб берилган.

Калит сўзлар: мотуридия, калом, ақида, аҳли сунна вал жамоа, мўътазилия, индуктив метод, дедуктив метод, моностилистик метод, социометрик метод, эмпирик метод, ретроспектив метод, ҳанафия, ашъария.

Аннотация: В статье анализируются методы, используемые современными исследователями при изучении жизни Абу Мансура аль-Матуриди и учения матуридизма. Анализируется различный подход в методике, используемой турецкими, западными и некоторыми арабскими исследователями при изучении матуридизма в наше время. Делается вывод о предпочтительности методологии турецких исследователей.

В статье также анализируется предвзятость и необоснованная критика некоторых арабских исследователей к учению Матуриди с использованием примеров из книг двух арабских ученых. В своих исследованиях эти два ученых раскрыли свой предвзятый подход к учению матуридизма, опираясь на монополистические и социометрические методы.

Ключевые слова: Матуридия, калам, ақида, ахли сунна вал джама'а, му'тазилия, индуктивный метод, дедуктивный метод, моностилистический метод, социометрический метод, эмпирический метод, ретроспективный метод, ханафия, аш'ария.

Abstract: The article analyzes the methods used by modern researchers in the study of Abu Mansur al-Maturidi and the doctrine of Maturidiyya. It surveys the different approaches in the methods used by Turkish, Western, and some Arab researchers in studying the Maturidiyya doctrine today. It also points out that the methods of Turkish researchers seem to be more remarkable than others.

The article also analyzes the bias and unfounded criticism of some Arab scholars towards the teachings of the Maturidiyya, using examples from the books of two Arab scholars. In their research, the two scholars revealed their biased approach to the doctrine of Maturidiyya, relying on monopolistic and stoichiometric methods.

Keywords: Maturidiyya, Kalam, Aqeedah, Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah, mu'tazilah, inductive method, deductive method, monostylistic method, stoichiometric method, empirical method, retrospective method, hanafiya, ash'ariyya.

Умуман олганда, Абу Мансур ал-Мотуридий шахсияти ва мотуридия таълимоти бўйича турк, ғарб ва айрим араб тадқиқотчиларининг ишлари қайси услубда амалга оширилганидан қатъи назар, ўн аср мукаддам шакллана бошлаган ва ўтган асрлар давомида суннийлик эътиқодининг ажралмас бўлаги сифатида тан олинб келинаётган бу таълимот шаънига путур етказмайди. Лекин айрим араб тадқиқотчиларининг мотуридия таълимотига агрессив кайфият билан ёндашиши ва мавзунини ноҳолис даволар билан ёритиб берганини кузатишимиз мумкин.

Тарихга назар ташласак, аслида ўрта асрларда ҳам мотуридия таълимотига нисбатан ноҳолис танқидий муносабатлар кўп бўлган. Бунда айрим тадқиқотчилар мотуридия калом мактабининг асл мазмунини тўлиқ билмасдан туриб шахсий амбиция билан муносабатда бўлганлар. Бундай ёндашувларга, масалан, ашъариянинг айрим олимларини мисол

келтиришимиз мумкин. Мотуридия таълимоти вакили Абу Муин ан-Насафий даврида ва ундан кейин ашъария таълимотининг айрим олимлари шундай танқидий муносабатда бўлганлар ва уларнинг айримлари танқидда чегарадан чиқиб кетганлар.

Қарийб минг йилдан бери ислом оламида аҳли сунна вал жамоа эътиқоди сифатида тан олинб келинаётган мотуридия ва ашъария таълимотига нисбатан бугунги кунда ҳам танқидий муносабатда турган араб олимларини учратишимиз табиий ҳол, албатта. Чунки фикр бор жойда мунозара, тортишув бўлади. Айниқса, калом илмининг ўзи тортишув, баҳс-мунозаралар устига қурилгани бу жараённинг табиий эканини англатади. Лекин танқид қилишда ўз ғоявий муҳолифига чегарадан чиқиш ва ҳақорат, асоссиз фикрлар билан ноҳолис ёндашиш ҳар қандай тадқиқот тамойилларига тўғри келмайди.

Мотуридия таълимотининг ўзи ҳам турли оқимларга раддиялар берган. Лекин мотуридия

олимларидан ҳеч ким ҳар қандай ақидавий таълимотни танқид остига олганида, асло чегарадан чиқмаган. Масалан, Абу Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарида ислом файласуфларининг “борлик” (кавнийёт) масаласидаги қарашларига раддия берилар экан, унда бирон бир олим изза қилинмайди ва унинг номи эҳтиром нуқтаи назаридан асарда тилга олинмайди (Масалан, Абу Муин ан-Насафий ўз асарида Ибн Сино, Фаробий каби даҳоларнинг айрим ақидаларини танқид остига олган бўлса-да, уларнинг номларини асарида кўрсатмайди). Демак, танқидий ёндашувда ҳам чегара бўлиши илм маданиятидан ҳисобланади.

НАТИЖА

Замонавий айрим араб тадқиқотчилари эса, ўз асарларида Абу Ҳанифа ва Абу Мансур ал-Мотуридий илмий меросларини асоссиз равишда танқид остига олишлари ҳар қандай илм аҳлининг ғашига тегади. Бундай ноҳолис танқидий хуружларни исботлашда саудиялик икки араб тадқиқотчиси – Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳарбий ва Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайсни мисол қилиб олишимиз мумкин.

Масалан, Аҳмад ибн Авазуллоҳ “Ал-Мотуридия: диросатан ва таквима” номли китобининг кириш қисмида Мотуридий яшаган давр, устоз-шоғирдлари, илмий меросига уламолар билдирган мақтовларни сўзма-сўз, иқтибослар билан келтириб, якунида ўзининг қуйидагича хулосаларини билдиради: “Мотуридия олимлари ва уларнинг тарафдорлари наздида, Абу Мансур ал-Мотуридий гўё юксак мартабали шахсдир. Ҳақиқатда эса, бу уламолар Мотуридийга нисбатан мақтовда муболағага йўл қўйганлар ҳамда уни ўзининг асл даражасидан ҳам кўтариб юборганлар. Бу эса, ўз имомига мутаассиб бўлган ҳар бир қавмнинг ҳолатидир. Бундай маддох олимлар аслида амалларга ва шахсиятларга шарият кўзи билан боқмайдилар. Натижада эса, ҳақ билан ботилни ажратмайдиган ва инсонларга айни лойиқ таърифни бермайдиган кимсаларга айланиб қоладилар” (А. Harbiy, 2000:99).

Иккинчи тадқиқотчи Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайс “Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа” номли асарида кўзга кўринган барча мўътазилия уламолари ханафий фикҳида бўлганини рўқач қилиб, уларни Абу Ҳанифанинг издошлари қаторига қўшади (М. Humaʼys, 2007:625–631). Шунингдек, Абу Мансур ал-Мотуридийни

ханафий-муржий сифатида баҳолайди (М. Humaʼys, 2007:634).

Юқоридаги икки араб тадқиқотчисининг бундай “совуқ” муносабатлари табиий ҳолдир. Чунки аксарият ҳалиж араб тадқиқотчилари доимо Абу Ҳанифа ва Абу Мансур ал-Мотуридий ақидасига ноҳолис ёндашиб келганлар.

“Усул ад-дин индал Имом Аби Ҳанифа” асарига эътибор қаратсак, муаллиф унда гўё ханафия таълимотига мўътазилия таълимотининг секин-аста кириб келгани ва ҳатто Абу Ҳанифанинг оиласига ҳам муътазилия ўз таъсирини ўтказганини таъкидлайди (М. Humaʼys, 2007:625). Муаллиф ҳеч бир асоссиз таъкидлашча, Абу Ҳанифанинг ўғли Исмоил ибн Ҳаммод ҳам “Қуръон – махлуқ” деган ақида билан мўътазилийлардан бўлган эмиш (М. Humaʼys, 2007:626).

Муаллиф китобининг кейинги бетларида мўътазилийларнинг энг машҳур вакиллари – Бишр ал-Марсий (ваф. 228/843), Ибн Аби Дуад (ваф. 240/854), Муҳаммад ибн Абил Лайс, Абу Ҳошим ал-Жуббой (ваф. 321/933), Абул Қосим ал-Каъбий (ваф. 319/931), Исмоил ас-Саммон (ваф. 445/1053), Абдулжаббор ал-Ҳамадоний (ваф. 415/1024) ва Маҳмуд аз-Замашарий (ваф. 538/1143) каби олимларнинг барчаси ханафия мазҳабида бўлганини рўқач қилади.

Асарнинг кейинги саҳифаларида муаллиф ханафия ақидасига нисбатан тўғридан-тўғри шахсий адоват билан ёндашганига гувоҳ бўламиз. Унинг таъкидлашча, юқорида номлари келтирилган мўътазилий олимлар аҳли сунна вал жамоа уламоларини тазйиққа олганлар. Айниқса, “ал-Михна” репрессиясида бош-қош бўлган Ибн Аби Дуад ва Муҳаммад ибн Абил Лайс катта “хизмат” кўрсатганини мисол қилиб келтиради (М. Humaʼys, 2007:630).

Асарда таъкидланишча, Муҳаммад ибн Абил Лайс Бағдодда ҳамма илм аҳлларини имтиҳондан ўтказган ва кимда-ким “Қуръон – махлуқдир”, деган ақидани инкор этса, тазйиққа учраб, қувғин қилинган. Ҳатто Бағдоддаги барча масжид меҳроблари пештоқига “Лаа илаҳа иллаллоҳ Муҳаммадур росулulloҳ” калимаси ўрнига “Лаа илаҳа илла роббил Қуръанил махлуқ” деган сўзни ёзишни буюрган. Натижада ўша даврда мўътазилияни тан олмаган биронта имом, олим, муаззин қолмаган. Бунинг натижасида мўътазилияни рад этган моликия, шофеъий мазҳаби вакиллари масжидларга киритилмаган эмиш (М. Humaʼys, 2007).

МУҲОКАМА

Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайснинг юқоридаги иддаосига шундай жавоб брешимиз мумкин. Аввало, бу тадқиқотчининг китоби номига эътибор қаратсак, у “Усул ад-дин индал имом Аби Ханифа”, яъни “Абу Ханифага кўра усул ад-дин” деб номланган. Аслида, “Усул ад-дин” билан “Усул Ал-Фикҳ” ўртасида тоғдек фарқ борлиги барча илм аҳлларига ойнадек равшан. Хумайс рўқач қилаётган юқоридаги мўътазилий олимларининг барчаси фақат фикҳда ханафия мазҳабида бўлганлар, эътикод масаласида эса, мўътазилийда бўлганлар. Муаллиф ушбу китобида ўзи ном берганидек ханафия “Усул ад-дин”ига холислик билан қараганида, фикҳ билан ақидани чалкаштириб юбормаган бўлар эди.

Ўрта асрларда кўпчилик уламолар мазҳабда бошқа ақидада, бошқа таълимотда бўлганлари табиий ҳолдир. Бу ўша даврдаги ижтимоий бағрикенгликдан далолат беради. Агарда биз ҳам масалага жиддийроқ ёндашадиган бўлсак, мўътазилийларнинг ҳаммаси ҳам ханафий фикҳий мазҳабида бўлмаганлар. Масалан, муътазилиянинг энг сўнги вакили Қози Абдулжаббор (*Тўлиқ исми Абул Ҳасан Абдулжаббор ибн Аҳмад. У 359/969 йили ҳозирги Афғонистоннинг Асадобод шаҳрида тугилган. 415/1025 йил вафот этган. Мўътазилийлар уни улуглаб “Қози ал-қуззот” (Қозиларнинг қозиси) деган ном билан атаганлар. Бу ном ундан бошқа биронта олимга берилмаган*) шофеъий фикҳий мазҳабида бўлган. Агар Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайсда холислик бўлса, Имом Шофеъийни ҳам мўътазилийлардан ҳисоблаши керак бўлади.

Шунингдек, Имоми Аъзамнинг ўғли Исмоил ибн Ҳаммоднинг “Қуръон – махлуқ” деган ақидага эргашгани ихтилофли масала. Чунки ханафия-мотуридия таълимотига кўра ушбу масала куйидагича ёритилган: Қуръон Аллоҳнинг каломидир. Фақат у китоб шаклида махлуқдир, яъни муҳафнинг варағи, сиёҳ, ўқувчининг овози махлуқдир. Мана шу қараш орқали кўпчилик ханафийлар ҳам Қуръонни махлуққа чиқарган, деган нотўғри фикрга борган. Аслида Исмоил ибн Ҳаммод ҳам катта эҳтимол билан юқоридаги ақидани илгари сурган.

Ундан ташқари, инсоннинг биргина ақидавий мавзуда муътазилияга ён босиши, унинг тўлиқ ушбу таълимот вакилига айланиб қолишини англамайди. Агар масалага биз ҳам ноҳолис ёндашадиган бўлсак, Абул Ҳасан ал-Ашъарийни

ҳам мўътазилийга чиқариб қўйишимиз мумкин. Абул Ҳасан ал-Ашъарий мўътазилийлар каби Аллоҳнинг фақат зотий сифатларини азалий, қолган сифатларини эса кейин ҳосил бўлган, деган эътиқодда бўлган. Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайс китобининг кейинги саҳифаларида тўғридан тўғри Абу Мансур ал-Мотуридий қарашларига ўз эътирозларини билдира бошлайди. Тадқиқотчи ўз эътирозларини каломга доир бирон бир масалани таҳлил қилиб, тўлиқ ёритиб берганида, одамга алам қилмасди. Лекин у мотуридия таълимотини қоралашни узоқдан, аниқроғи Абу Жаъфар ат-Таҳовий шахсиятини ёритишдан бошлайди.

У Абу Жаъфар ат-Таҳовийни улуг олимлар қаторига қўшади ва мотуридия вакили Абу Муин ан-Насафий ҳам ҳатто Имом ат-Таҳовийни куйидагича мақтов билан тилга олганини айтади: Албатта, Абу Жаъфар ат-Таҳовий жамики салафи солиҳ уламоларнинг илмларини эгаллаган ва Имом Абу Ханифа ва унинг издошларининг илмларини маҳсус эгаллаган (М. Humays, 2007:624; an-Nosiriy, 2).

Муаллиф негадир ушбу фикрларини Абу Муин ан-Насафийнинг китобларидан эмас, балки “ан-Нур ал-Ломиъ” деган китобдан келтиради. Хумайс ўз фикрларини шундай давом эттиради: “Абу Жаъфар ат-Таҳовийнинг аҳли сунна вал жамоа ақидасини баён қилиши тўлиқ Абу Ханифанинг ёзган китобларига мувофиқдир ва фақат имон масаласидан ташқари, унинг барча қарашлари бошқа аҳли сунна вал жамоа уламолари фикрларига ҳам мувофиқдир. Лекин Абу Жаъфар ат-Таҳовийнинг қарашлари аҳли сунна ақидасига фалсафа ва каломни киритган Имом Мотуридийга хилофдир (М. Humays, 2007:625).

Бу ерда Хумайс ақида илми билан калом илмини алоҳида фан сифатида ажратаётганига гувоҳ бўламиз. Аслида Абу Мансур ал-Мотуридий ва Абу Жаъфар ат-Таҳовийни бир-бири билан қиёслаш мантиқсизликдир. Икки олим бир даврда яшаган бўлса ҳам, икковлари бошқа-бошқа маконда, алоҳида-алоҳида муҳитда яшаб ижод қилган. Давр ва макон ҳам олимнинг ақидавий қарашлари, ҳатто услубига ҳам таъсир ўтказиши тарихда исботланган.

Иккинчи олим Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳарбий эса, дўсти Муҳаммад ибн Абдирахмон ал-Хумайсга нисбатан мотуридия таълимотига жуда кескин муносабатда бўлган. Унинг биз юқорида зикр этган “Ал-Мотуридия: диросатан ва тақвиман” асарида

мотуридия таълимотига нисбатан танқидда чегарадан чиққан жойларини кўришимиз мумкин. Масалан, тадқиқотчи таъвил масаласи бўйича таъкидлашича, мотуридийлар Қуръонни тушунишда асосий восита ақл эканини лозим тутганлар ва шу тариқа таъвил ва тафвизни (Тафвиз учун қаранг: А. Омир, 1997:94) маъқуллаб, матннинг зоҳирий маъноларини четга суриб ташлайдилар (А. Нарбий, 2000:162).

Мотуридийларнинг таъвил ва тафвиз борасида мустаҳкам бир қонун-дастури йўқ... Шунинг учун ҳам улар таъвил ва тафвиз масаласида бир-бирлари билан ихтилофда бўлганлар. Натижада уларнинг баъзилари тафвизни, баъзилари таъвилни ва баъзилари иккисини ҳам маъқуллаганлар. Баъзилари эса, ўз эҳтиёжларидан келиб чиқиб, таъвилни жоиз деганлар (А. Нарбий, 2000:163).

Ҳарбий бу фикрларига Абу Мансур ал-Мотуридийнинг яқин шогирди ал-Ҳаким ас-Самарқандийнинг “ас-Савод ал-аъзам” асаридан қуйидаги сўзларини мисол келтириб, унинг таъвилдан воз кечиб тафвизни маъқуллаганига ишора қилади: “Ҳар бир банда (муташибих) оятларга имон келтириши ва тафсир қилмаслиги лозим. Чунки бундай оятларни тафсир қилиш бандани муаттилаларга етаклайди. Агар сен муташибих оятларга дуч келсанг, уларни (маъноларини) Аллоҳга ҳавола қил ва тафсир қилмагин. Шунда нажот топасан. Чунки бу оятларни тафсир қилишинг эмас, балки уларга имон келтиришинг сенга фарздир” (А. Нарбий, 2000:164).

Шундан сўнг тадқиқотчи Абу Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарида: “Бизнинг машойихларимиз ушбу (муташибих) оятлар масаласида ихтилофда бўлганлар. Баъзи машойихларимиз муташибих оятларни таъвил қилмасликка чақирганлар ва ундан Аллоҳ ниманики кўзланган бўлса, ҳақдир” (А. Нарбий, 2000:164), деган фикрларини келтириб, мотуридия таълимотида олимларнинг орасида ҳам ихтилофлар ва беқарорликлар бўлганини рўқач қилади.

Ҳарбий ўз фикрларини Ан-Носирий деган олимнинг “ан-Нур ал-Ломий” номли китобидан қуйидаги сўзлари билан қувватлайди: “Бизнинг асҳобларимиз мазҳабига кўра, Китоб ва суннатда собит бўлган хабарларнинг барчаси аниқ ва равшандир. Улар билан шуғулланиш ва таъвил қилишга ҳожат йўқ. Балки уларнинг собит ҳолда келганига имон келтиришимиз лозим” (А. Нарбий, 2000:165).

Ҳарбий ўз фикрларининг давомида танқидда буткул чегарадан чиқади. Унинг даъво қилишича, мотуридия таълимотида таъвил ва тафвизда аниқ

бир қонун бўлмагани сабабли уларда очиқ парокандалик юзага келган эмиш... Унинг фикрича, Таъвил аслида мотуридийлар ва бошқа каломчи фирқалар томонидан ўйлаб топилган иборадир ва бу ибора на биронта саҳоба, на тобеин ва на мусулмон имомларидан билинмаган. Шундай экан, таъвил истилоҳи ақлнинг маҳсулидир ва унинг зоҳири Аллоҳнинг барча сифатлари ва қадарини йўққа чиқарувчи жаҳмийлар, мўътазиллийларнинг “кашфиёти”дир (А. Нарбий, 2000:166).

Тадқиқотчи айтишича, мотуридийлар ва бошқа мутакаллимларнинг таъвил борасидаги барча сўзлари фасоддан бошқа нарса эмас. Бунинг исботи – улар бир-бирлари билан доим ихтилофда бўлганлар. Ихтилофчи эса, табиатан фасод сўзини англатади. Шунинг учун ҳам Али ибн Абилҳазм ал-Қураший шундай деган: “Дунёда иккита мазҳаб бор: Биринчиси – асҳоб ал-ҳадис бўлса, иккинчиси – бидъатчи фалсафачилардир. Улар доим тортишиб юрувчи мутакаллимлардир” (А. Нарбий, 2000:169–170).

Ҳарбийнинг таъкидлашича, юқорида зикр қилинган асҳоб ал-ҳадис салафи солиҳинлар мазҳаби бўлиб, айнан ўшалар аҳли сунна вал жамоа экан. У яна мотуридийларда таъвил борасида мустаҳкам қонун йўқлигини рўқач қилиб, улар шунинг учун таъвилга муҳтож оятлар билан таъвилга эҳтиёжи йўқ оятларнинг ҳам фарқига бормаслигини уқтиради ва ўзининг “шайх”и Ибн Таймиянинг мотуридийлар ва аҳли калом ҳақидаги қуйидаги фикрларини далил келтиради: “Таъвилчилар баъзи самъий далилларни таъвил қилишни вожиб санайдилар, баъзиларини эса вожиб санамайдилар. Аҳли қибла (мусулмонлар) ичида ҳам, балки улардан бошқалар ичида ҳам барча самъий далилларни таъвил қила оладиганлар йўқдир” (А. Нарбий, 2000:170).

Аҳмад ибн Авазуллоҳ ал-Ҳарбийнинг мотуридия таълимоти бўйича тадқиқотида масалага моностилистик ва социометрик метод билан ёндашгани кўриниб турибди. У, аввал моностилистик метод, яъни масалага танқидий қараб, сўнгра ўз танқидларида чегарадан чиқиб, социометрик методга ўтади. Лекин бу методда ҳам индивидуал шахслар ҳақида холис баҳо бериш ўрнига, уларни бир-бирига қарама-қарши қилишга уринади (Масалан, мотуридия вакиллари ал-Ҳаким ас-Самарқандий ва Абу Муин ан-Насафийнинг фикрларини келтириб, уларни бир-бирига гоявий муҳолиф даражасига кўтаради).

Тадқиқотчи ўз танқидларида тизим ва режага эга эмаслиги кўриниб турибди. Масалан, у биз

юқорида мисол келтирган айрим фикрлари орқали мотуридия таълимотини фалсафа илмига киритиб юборади. Шунингдек, у ўз фикрларини асослашда жаҳмия, муътазилияни мисол келтириб, мотуридия таълимотининг ҳам ушбу оқимлардан фарқи йўқ, деган иддаони билдиради. Халқимизда “Бўри еса ҳам, емаса ҳам, оғзи қон”, деган мақол бор. Ҳарбий бу ўринда Абу Мансур ал-Мотуридий ва унинг издошлари айнан жаҳмия, қадария, муътазилия каби таълимотларга қарши фаолият олиб боргани ва тарихда муташобих оятларни сифатлаб келган мушаббиха ва мужассима каби оқимларга раддия бериш мақсадида Қуръон таъвилига қўл урганларига оддийгина индамай кўз юмиб қўя қолди.

Ҳарбийнинг юқоридаги мулоҳазаларига аҳамият берсак, унинг наздида мотуридийлар гўёки фақат тортишув ва баҳс-мунозаралар гирдобидида қолгани учун адашган таълимот сифатида қотиб қолган. Шу ўринда бизнинг эътирозимиз қуйидагича: Агарда ислом динида тортишув, баҳс-мунозара ва тафаккур керак бўлмаса, Ҳарбийга ўхшаган тадқиқотчилар нима сабабдан мотуридия таълимоти билан ихтилофга боряпти, нима сабабдан уларга “ақли”ни ишлагиб раддия беряпти? Бу билан унинг ўзи ҳам ўз фикрларига қарши борган бўлиб қолмоқда-ку?!

Бундай калта фикрга эга кўр-кўрона тақлидчилар Ислом динини тор доирада чегаралаб қўйиб, динни англашда ҳар қандай мусулмонни ақл юритишдан қайтаришдан нарига ўтолмайдилар. Уларга исломшунослик, ислом илмлари деган тушунча ёт нарса. Аслида, асрлар давомида юзага келган тортишувлар, баҳс-мунозаралар таъсирида Ислом динига калом, мантиқ, фалсафа илмлари кириб келди ва исломшуносликда “ал-жадал”, “ал-мантиқ” деган истилоҳлар пайдо бўлди.

Мотуридия таълимоти Ҳарбий таъкидлаганидек, таъвил масаласида устувор қонунга эга эмас, деган тухматдан юксақдир. Бу таълимотда Абу Мансур ал-Мотуридий тафсир илмида “ат-тафсир бир-райъ” анъанасига мувофиқ таъвилга йўл очиб берган. Шу тариқа ислом оламида асҳоб ар-райъ жамоаси вужудга келган. Мотуридийлар инсон учун Қуръон ва шариятни тўғри талқин қилишда ақл ва тафаккурнинг зарурлигига қуйидаги оятларни далил келтирганлар:

Оят маъноси: “Дарҳақиқат, Биз уни (бу оятларни) ақллариингизни юритишингиз учун арабий Қуръон ҳолида нозил қилдик (Юсуф сураси, 2-оят).

Оят маъноси: “У Ерни ёйиқ қилиб яратиб, унда тоғлар ва дарёлар пайдо қилган зотдир.

У Ердаги ҳар мевани иккитадан – жуфт-жуфт (яъни эркак-урғочи) қилиб яратди. У кечани кундуз устига ёяр (яъни, кеча-кундуз ҳам бир-бирларининг жуфтларидир). Албатта, бу (мисоллар)да тафаккур қиладиган қавм учун оят-ибратлар бордир (Раъд сураси, 3-оят).

Мотуридия таълимотига кўра, мазкур оятлар инсоннинг ҳар бир нарсага нисбатан маърифат ҳосил қилишида ақл энг асосий восита бўлиб хизмат қилишига далилдир.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, биз юқорида замонамиз тадқиқотчиларининг мотуридия таълимоти ва тарихи бўйича олиб борган тадқиқотларини методологик нуқтаи назардан таҳлил этишга ҳаракат қилдик. Бу таҳлиллار келажакда мотуридия таълимоти бўйича тадқиқотларни амалга оширишда қандай методлардан фойдаланишимизга йўл очиб беради. Фикримизча, юртимизда мотуридия таълимоти тааллуқли бўлган ҳар қандай тадқиқотларни турк тадқиқотчилари қўллаб келаятган методлар билан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг бир қанча сабаблари бор:

Биринчидан, Абу Мансур ал-Мотуридий ва мотуридия уламоларининг барчаси бизнинг юртимизда яшагани ва мотуридия ақидавий таълимотининг ўн асрдан зиёд давр мобайнида ўлкамизда маҳаллий аҳолининг илоҳиёт масалаларидаги дастури бўлиб келаятгани туфайли ушбу таълимотга хайрихоҳлик руҳида муносабатда бўлишимиз табиий ҳолдир;

Иккинчидан, мотуридия таълимоти бугун ислом оламида ақли сунна вал жамоа таълимоти сифатида тан олинган;

Учинчидан, бугунги кунда мотуридия таълимотини биз юқорида мисол келтирган айрим араб тадқиқотчиларининг асоссиз танқидларидан ҳимоя қилиш учун эмперик, ретроспектив ва қиёсий таҳлил методлари асосида тадқиқотлар олиб бориш лозим. Шунингдек, мотуридия таълимотини тадқиқ этишда анализ ва синтез методидан фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Чунки ушбу метод объект (предмет) қисмларини фақат классификация ёки дифференциация қилиш билангина шуғулланмайди, балки унинг мақсади давримиз хос бўлган хусусиятлари, белгилари, қонунларни топишга ҳам хизмат қилади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Abu Abdulloh Omir. Mu'jam alfoz al-aqida. – Ar-Riyod: Maktaba al-abikon, 1997.
2. Ahmad ibn Avazulloh al-Harbiy. Al-Moturidiya: dirosatan va taqviman. – Ar-Riyod: Dor as-samiiy, 2000.
3. Ahmet Ak. Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik / Монография. – Istanbul: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008.
4. Allard M. Le problème des attributs divins dans la doctrine d'al-Aş'arî et de ses premiers grands disciples. – Beyrut: 1965.
5. An-Nosiriyy. An-Nur al-Lomi' val burhon as-soti' sharhi aqid ahli sunna val jamoa. Qo'lyozma. – Istanbul: Sulaymoniya fondi. Inv. № 2973.
6. Bernand M. Le Kitâb al-Radd 'alâ I-Bida' d'Abû Mutîr Makhûl al-Nasafi // Annales Islamologiques. – T. XVI. – Cairo: Institut Fransaisd' Archmologie orientate, 1980.
7. Brunschvig R. Devoir et pouvoir, histore d'un probleme de theologie musulmane. – Paris, 1976. T. I.
8. Götz M. Mâtürîdî und sein Kitâb Ta'wîlât al-Qur'ân // Der Islam. 1965. – № 41.
9. Harun Çağlayan. Mâtürîdî epistemolojisinin temeli olarak akıl // “Maturidi: Kayıp Aydınlanmanın İzinde” номли халқаро илмий-амалий семинар материаллари. – Анқара: Mak grup medya pro, 2020.
10. Kilic Aslan Mavil. Mâtürîdî'de akıl, ruh ve nefis kavramlari üzerine // “Maturidi: Kayıp Aydınlanmanın İzinde” номли халқаро илмий-амалий семинар материаллари. – Анқара: Mak grup medya pro, 2020.
11. Kutlu S. Mâtürîdî'de insan ve toplum tasavvuru: Özgür irade // “Maturidi: Kayıp Aydınlanmanın İzinde” номли халқаро илмий-амалий семинар материаллари. – Анқара: Mak grup medya pro, 2020.
12. Kutlu S. Mâtürîdîligin Tarihi Arka Planı. – Ankara: 2003.
13. Kutlu S. Turklerin Islamlaşma Suresinde Murçie ve tesirleri. – Ankara: 2000. Kutlu Sönmes. Mâtürîdîligin Tarihi Arka Planı. – Ankara: 2003.
14. Madelung W. Abu I-Mu'tî'n al-Nasafi and Ash'arî Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000.
15. Madelung W. The Early Murji'a in Khurāsān and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam. – 1982. – № 59.
16. Madelung W. The Spread of Mâturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Arabes Islâmicos. Coimbra-Lisboa. 1 a 8 de Setembro de 1968. – Leiden: Brill, 1971.
17. Muhammad ibn Abdirahmon al-Humays. Usul ad-din indal Imom Abi Hanifa. – Ar-Riyod: “Dor as-samiiy”, 2007.
18. Şaban Ali Duzgun. Mâtürîdî'nin özgür iradeye dayali birey ve toplum tasavvuru // “Maturidi: Kayıp Aydınlanmanın İzinde” номли халқаро илмий-амалий семинар материаллари. – Анқара: Mak grup medya pro, 2020.
19. Schacht J. An Early Murci'ite Treatise: The Kitâb al-'Âlim wa-l-inuta'llim // Oriens. – 1964. – №17.
20. Talip Ozdeş. Mâtürîdî düşüncede akıl ve hikmet // “Maturidi: Kayıp Aydınlanmanın İzinde” номли халқаро илмий-амалий семинар материаллари. – Анқара: Mak grup medya pro, 2020.
21. Topaloğlu B. Nûreddin es-Sâbûnî. Mâtürîdîyye Akâidi. Dr. Bekir Topaloğlu tercime ve neşri. – Ankara: 1998.
22. van Ess J. The Logical Structure of Islamic Theology // Logic in Classical Culture / Edited by G.E. von Grunebaum. – Wiesbaden: Otto Harrossowitz, 1970.
23. Yazicioğlu M.S. Mâtürîdî ve Nesefiye gore insane hürriyeti kavrami. M.E.B. Yayinlari. – İstanbul: 1992.
24. Yazicioğlu M.S. Mâtürîdî kelâm ekolu'nun iki büyük simasi: Ebu Mansür Mâtürîdî ve Ebu'l-Mu'in Nesefi // Ankara universitesi basimevi. – Ankara: 1985.

